

NISİF, NİM, YARI, YARIM, EŞ, HEMİ-, SEMİ- ÜZERİNE

Hamza ZÜLFİKAR

Değişik kültür ortamlarında kalan Türk dili; yalnızca kelime düzeyinde değil, ekler açısından da yabancı dillerden etkilenmiştir. İç ve son eklere sahip olan Türkçenin ön ekleri yoktur. Bu bakımdan yabancı kökenli terimleri karşılamakta güçlükle karşılaşılır. Ön ekli yabancı kelime ve terimler eskiden olduğu gibi bugün de ister istemez dile girmektedir. Türk dili, *lakayt* (Ar. < *la-kayd*, Far. *la-kayd* “bıkayd”), *biçare* (Far. < *bi-çare*) örneklerinde olduğu gibi önce Arapçanın ve Farsçanın ön ekleriyle kurulmuş kelime ve terimlere kapılarını ardına kadar açmış, bunları Batı dillerinden alınmış ön ekli kelime ve terimler takip etmiştir.

Dile giren bu ön ekli kelime ve terimlerin her birinin kendine has özellikleri ve hikâyeleri var. Verdiğimiz *lakayt* örneği Farsçada da var. Diyebilirim ki *lakayt* Farsça kanalıyla dile girmiştir. Daha doğrusu söz konusu *lakayt* önce Farsçada yer bulmuş ve oradan Türkçeye geçmiş olmalıdır. İslamiyet’i Türklerden önce kabul eden Farslarda Arapça kökenli kelimeler daha önce dilde yer etmiş ve oradan da Türk diline girmiştir. Farsça kökenli *namaz*, *oruç* (< *ruze*) bu duruma verilecek örneklerdir.

Farsçadan alınmış ön ekler Arapçadan alınmış ön eklerden daha fazladır. Farsçadan bir o kadar da son ek alınmıştır. Arapçadan alınmış *vefa* kelimesine eklenmiş Farsça *-kâr* eki bu *vefakâr* yapısıyla yüzlerce yıl Türkçede kullanılagelmiştir.

Fransızcadan alınan ön ekler daha fazladır. Bunun içinde *prehistorya* (*prehistoire*, Osm. *tarih-i muzlim* “karanlık, bilinmeyen tarih”) örneğini verelim. Söz konusu kelime; *tarih öncesi* biçiminde, bir ön eke ihtiyaç duyulmadan Türkçe kurallara uygun bir tamlama olarak karşılanmış. Bu doğru ve kurallı aktarma *cürm-i meşhud* “suçüstü” teriminde de yapılmış. Buna ön

tarih karşılığını gösterenler de olmuştur. “Karanlık, bilinmeyen tarih” anlamında Osmanlı Türkçesinde kullanılmış olan *tarih-i muzlim* teriminin daha anlamlı bir türetme olduğunu söyleyebiliriz. Türkçe karşılığı olan *tarih öncesi* teriminde ise yapı olarak *prehistorya* örnek alınmış. Bu, *karanlık tarih* biçiminde karşılanabilirdi. Nitekim İngilizce *dark ages* sözünü *karanlık çağlar* diye karşılamışız. Beklediğimiz yapı *gayrimenkul* terimine bulunan zekâ ürünü *taşınmaz* gibi karşılıklardır.

Osmanlıların Batı dil ve kültürüyle yüz yüze geldiği III. Selim döneminde ve tıp terimleri dolayısıyla II. Mahmut ve ardından Tanzimat ile başlayan süreçte Türkçeye Fransızcadan birçok ön ekli kelime ve terim girmiş. Bu durumda Türkçenin incelenmeye muhtaç bir ön ekler meselesi ortaya çıkmıştır. Bunların Türkçede nasıl karşılandığı incelenmeye muhtaçken gündeme gelen yabancı ön ekli kelimelere karşılık bulmakla yetinilmiştir. İsbetli olarak türetilmiş terimler olduğu gibi yapı ve anlam bakımından isabetsiz olanlar da az değildir. Bunların yazımları üzerinde durulması ayrı bir meseledir. Ayrıca ön eklerin hangilerinin ek, hangisinin kelime olduğunu öteden beri bir soru olarak karşımızda durmaktadır. *Gayri* kelime olarak kullanıldığı gibi *gayrimenkul* örneğinde bir ön ek durumundadır. Fransızcadan Türkçeye geçmiş *fotosentez* (*photosynthese*) teriminde *foto* da bir kelime değerindedir.

Konuyla ilgisi dolayısıyla *ön ek* (*prefix*), *son ek* (*suffix*) terimlerinin bitişik veya ayrı yazılması Cumhuriyet tarihi boyunca ilgilileri meşgul etmiştir. Bugün de istikrar sağlanamamıştır. Türk Dil Kurumunca yayımlanmak üzere gönderilen bilimsel eserlerin bazılarında Kurum beni inceleyici olarak tayin eder. Gelen eserlerde genel olarak *önek* biçiminde kelime bitişik yazılır. *Sonek* de öyle. Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu* ise bunun ayrı yazılması gerektiğini gösterir. Bitişik yazanlar İngilizcedeki yazıma uyar. Söz konusu eserler için yazılan raporlarda *ön ek* ve *son ek* terimlerinin ayrı yazılmasını isteriz. Sebebine gelince haklı olarak denir ki *ön* ve *son* kelimeleri kendi anlamındadır. Türk Dil Kurumunda ad ve sıfat tamlaması yapısındaki terimlerin son kelimesi dikkate alınır. Son kelime kendi anlamında ise ayrı, değilse bitişik yazılır. Böylece bir birleşik kelimedeki son kelimenin anlamca değişmiş olması, başka bir anlamda kullanılmış olması şartı koşulur. Bu ayırıcı özellik, kelimeleri bitişik veya ayrı yazmada yol göstericidir.

Türkçede ön ekler meselesiyle ilgili daha pek çok sorun var. Ön eklerin sayısı ve bunlara bulunmuş karşılıklar geniş bir konudur. *Eş* kelimesini örnek olarak alalım. Ön ekli bazı yabancı kelimeler, örnek olarak *sinonim* (*synonym*) *eş* kelimesiyle *eş anlam* biçiminde karşılanıyor. Ancak bu terimde

olduğu gibi öteki eş ile yapılmış kelimelerde yazım sorunu var. Bazı meslektaşlar terimin ayrı yazılmasına karşı çıkıyor. Onlar *sinonim* kelimesinden hareket ediyor. “*Sinonim* bir kelimedir, *eş* anlam da bir kelime olmalı ve *sinonim* gibi bitişik yazılmalı” derler. Bu düşünce birlikte çalıştığımız Tıp Terimleri Çalışma Grubu üyelerinde de hâkimdi. “*Eşcinsel* terimi ayrı yazılabilir mi?” diye sorarlar. Böyle bir konu gündeme geldiğinde *eşkenar üçgen* teriminin neden *eş kenar* yazılmadığını örnek gösterirler. Demek ki bunda da Fransızca kökenli *equilateral* biçimine uyulmuş. Yalnızca *eş* kelimesiyle kurulmuş terimler ve bunların yazımı meselesi sayfalar tutar. Kısaca konuyu açmaya, açıklamaya çalışalım.

Eş dost örneği bir ikilemedir ayrı yazılması doğaldır. Ayrıca *eş zamanlı* (*synchronic*) örneğinde her iki kelime de kendi anlamında olduğunu için ayrı yazılır. Bunun *senkronik* biçimini örnek alıp Türkçede de bitişik yazmak, yabancı bir dilin yazım kurallarını uymak demektir. Bu bakımdan Türkçenin yazım kurallarından hareket etmek gerekir.

İtiraf etmeliyim ki incelemeci olduğum bazı eserlere yazdığım raporlara rağmen söz konusu eserlerde bazen *eş* ile yapılmış kelimeler bitişik yazılmış olarak yayımlanmıştır. *Matematik Terimleri Sözlüğü*'nde *eş açılar* terimi ayrı, *eşaçılı spiral eğrisi* bitişiktir. İncelemecisi olmadığım ve Türk Dil Kurumunca yayımlanmış bazı eserlerde de bu durumu görmek mümkündür. Örnek olarak *Veteriner Terimleri Sözlüğü*'nde *eş ayaklılar* ayrı, *eşdeğerlik*, *eşdeğer gram* bitişiktir. Bu tutarsızlığın sebebinin kaynağı gene bu alanın hocaları, bilim adamlarıdır. Bu tür konular bilim ve sanat çevrelerinde, basında tartışılmadıkça kargaşa devam edecektir.

Türk Dil Kurumunca 1981 yılında hazırlanmış ve basılmış *Yazım Kılavuzu*'nda, *eşanlamlı*, *eşbacaklılar*, *eşbasınç*, *eşbiçim*, *eşdeğer*, *eşgüdüm*, *eşmerkezli*, *eşsesli*, *eşsıcak*, *eşdeprem eşkanatlı*, *eşkenar*, *eşyükselti*, *eşzamanlı* kelimeleri bitişik yazılmıştır.

Şimdi 1985'e gelelim. *İmlâ Kılavuzu* hazırlama işini Hasan Eren üstlenmişti. Kılavuza *eş* ile kurulmuş söz konusu kelimeler alınmadı. Hocamızın bu kelimeleri sorunlu saydığı için kılavuza almadığını sanıyorum. Gene Hasan Eren'in başkanlığını yaptığı komisyonun hazırlamış olduğu 1993 tarihli *İmlâ Kılavuzu*'nda bu kez söz konusu kelimelerin birkaçı kılavuza alındı ama ayrı yazıldı. Üyeler arasında ben de vardım. Bu yayında yalnızca *eş güdüm*, *eş güdümlü*, *eş yapım* kelimeleri var ve bunlar da ayrı yazılmıştır. Aklımda kaldığına göre Hasan Eren Hocamız diğerlerini terim saydığından kılavuza almadı. Esasen bu düşünce eskiden beri Türk Dil Kurumu başkan ve üye-

leri arasında hâkimdir. Terim olanlar için Türk Dil Kurumunca çıkarılmış olan terim sözlüklerine bakılması gerektiği savunulur. Bütün terimleri içine alan bir kılavuz yapmaya da yanaşmazlar. Böyle sabit bir düşünceden dolayı bir terim çalışma grubunda söz konusu yazım meselesi gündeme geldiğinde birlik sağlanamamış sorunlar zaman zaman tekrar ortaya çıkar. Örnek olarak bu ara Tıp Terimleri Çalışma Grubunda *empati* (*empathy*) karşılığı *eş duyum* kelimesi konuşuluyordu. Bunun *empati*'ye bakılarak bitişik yazılması ileri sürülüyordu. *Yazım Kılavuzu*'ndaki tutumu öne sürerek ve *eş* ile yazılmış kelimeleri örnek göstererek *eş duyum* kelimesinin ayrı yazılmasında birleşildi. *Eş* sözü *cofactor* teriminin Türkçeleştirilmesinde de kullanılmıştır *co-* ön eki *eş* kelimesiyle *eş etken* biçiminde dile kazandırılmıştır. Bunu bitişik yazanlar var.

Kelimeleri Türkçede bitişik veya ayrı yazma bir sorun olarak hâlâ devam etmektedir. Tipta *döl yatağı*, coğrafyada *dere yatağı* kelimelerinde *yatak* artık *döşek* anlamında değildir biçiminde haklı görüşler var. Ancak bunları 2012 tarihli *Yazım Kılavuzu* doğrultusunda bitişik değil ayrı yazıyoruz. Söz konusu terim niteliğinde olanlar kılavuza alınmamaktadır. Ancak kılavuzların cevap vermediği yüzlerce ön ekle kurulmuş yabancı terim dile girmiş ve girmeye de devam ediyor. Kurum dışında yayımlanan terim kitaplarına baktığımızda daha çok Batı kökenli terimin yazım biçimine uyulmuştur. Unutmamak gerekir ki bu sorun giderek daha da büyümektedir.

2012 tarihli *Yazım Kılavuzu*'nda yer alan *eş* ile kurulmuş sözler şunlardır:

Eş adlı, eş adlılık, eş anlam, eş anlamlılık, eş anlı, eş anlılık, eş bacaklılar, eş basınç, eş başkan, eş biçim, eş cinsel, eş cinsellik, eş değer, eş değerlilik, eş deprem, eş eksenli, eş eksenlilik, eş güdüm, eş güdümlü, eş güdümlülük, eş kanatlı, eşkenar, eş merkezli, eş ölçüm, es sesli, eş sıcak, eş yapı, eş yapım, eş yükselti, eş zaman, eş zamanlı.

Bunların arasında bitişik *eşkenar* Cumhuriyet'in ilk yıllarında türetilen ve hatırası olan bir terimdir. Bu yazım 1963 yılında Türk Dil Kurumunca hazırlanmış *Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu*'nda bitişiktir. Bunun gibi diğerleri de bu kitapta bitişik gösterilmiştir.

Fransızca *isomorpie* karşılığı için *eşbiçimli* bitişik yazılmış, Fransızca'daki yazıma uyulmuş. Osmanlı sözlüklerinde ise bu terimin karşılığı Arapça tamlama kalıbında *müsavıyuş-şekl*'dir. Bu örnek bile Türk dilinin geçen yıllar içindeki durumunu göstermeye, etkilenmelerin boyutunu ortaya koymaya

yetiyor. Latinceyi Yunancayı esas almış olan Batılı toplumların hemen hemen hepsi aynı terimlerle bilim ve sanat icra ediyorlar.

Bu genel değerlendirmeden sonra başlıktaki *nısf*, *nim*, *yarı*, *yarım*, *hemi-*, *semi-* kelime ve ön eklerini açıklayalım. *Nısf* (< *nısf* “yarı, yarım”) köken olarak Arapçadır ve Osmanlı sözlüklerinde bu kelimeyle kurulu şu örnekler vardır:

Nısf küre ve buradan *nısf küre-i cenubi*, *nısf küre-i şimali*, *nısf küre-i şarki*, *nısf küre-i garbi*; Arapça tamlama kuralına göre yapılmış *nısfu'n-nehar dairesi*, *nısfu'n-nehar müstevisi*; Farsça tamlama kalıbında öteki terimler *nısf kutur*, *nısfkürat-ı mihıye*, *nısf müstakim*, *nısf-ı kutr-ı kaim*, *nısf kameri* vb. Cumhuriyet Dönemi aydınları Türkçede nasıl karşılanacağı üzerinde çalışmıştır. Meseleye bütünüyle bakıldığında yapılan inkılapların içinde en çok mesai isteyen dil inkılabı olduğu söylenebilir.

Bunlardan *nısf küre* Cumhuriyet Dönemi'nde *yarı küre* biçiminde karşılandı. *Yarım yuvar* daha önceki bir öneriydi. *Nısf* ile yapılmış coğrafi adlar *güney yarım küre*, *kuzey yarım küre* biçiminde karşılanması gerekirken *Türkçe Sözlük*'te bunlar *kuzey küre*, *yarı küre* biçiminde kabul edildi. Oysa bunlar bir bütünün yarı parçalarıdır.

Gece yarısı, *gün ortası* sözleri zaten dilde vardı, *nısfu'l- leyl* ve *nısf'n-nehar* terimlerine Cumhuriyet Dönemi'nde gerek görülmedi.

Başlıktaki Farsça kökenli *nim* (< *nîm*) kelimesinin Osmanlı sözlüklerinde örnekleri ise şunlardır:

nim mest (yarı sarhoş), *nim puhte* (yarı pişmiş) *nim murde* (yarı ölü), *nim ruz* (yarım gün), *nim nigâh* (yarım bakış) vb.

Aynı kavramı taşıyan *nısf* ve *nim* ön kelimelerinden ilki Arapça, ikincisi de Farsça yoluyla dile girmiştir. Yapısında ön ek bulunmayan Türk dilini bu tür ön ekler istila etmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde iş başa düşmüş ve bunların *yarı* veya *yarım* kelimeleriyle karşılanmasına çalışılmıştır.

Aynı kavramı taşıyan Batı dillerinden Türkçeye geçenleri de görelim. Bunlardan *hemi-* ve *-semi* başlangıçta Fransızcadan Türkçeye geçmiş. Daha sonra bunlar İngilizce yoluyla dile dâhil olmuştur.

Araştırdığım bir kaynak eserde *hemi-* ön ekinin Yunanca olduğu belirtilerek şu açıklama yapılmış:

”Yunaniden mehuz bazı ıstılahat evvelinde irad olunan nısf ve nim manasında bir lahikadır. Ant. B. Tinghir K. Sinapian, *Dictionnaire Termes Techniques*, İstanbul 1891)

Mehuz: alınmış, *ıstılahat*: terimler, *irad olunan* gelen, *nısf*: yarım, *nim*: yarım *lahika*: ek.

Bu açıklamada *hemi-*, *semi-* ek olarak nitelenmiş. Türk Dil Kurumunca yayımlanmış terim sözlüklerinde bu iki ek bazen ayrı bazen bitişik yazılmış. Örnek olarak *İktisat Terimleri Sözlüğü*’nde “yarı mamul” anlamında *semi manufactured* ve *semi feodal* terimleri ayrı yazılmış. Yukarıda kaynağın yapmış olduğu açıklamaya göre bunlar birer ektir. Yabancı dildeki biçimleri bitişik yazılmalıdır.

Ön eklerin bitişik veya ayrı yazılması açısından konuya bakıldığında *hemi-*, *semi-* karşılığı *yarı*, *yarım* kelimelerinin eş örneğinde olduğu gibi bitişik yazılmasına gerek yoktur.

Birkaç yüzyıl içinde Doğu dillerinden olduğu gibi Batı dillerinden birçok ek Türkçede yer bulmuştur. *Asosyal* kelimesindeki *a-*, *diploma* kelimesindeki *di-* parçalarını ön ek olarak kabul ederken *automatique*, *fitoterapi* (“bitkisel tedavi”) kelimelerinde olan, *auto-*, *fito-* gibi birer kelime de olabilen ön ekler de var. Bu bakımdan bizim de kelime değerinden olan ama bir ön ek gibi kullanılan sözlere ihtiyacımız var. *Eş*, *yarı*, *ön*, *art*, *karşı*, *zıt* gibi şekillere bir de bu gözle bakmamız, Doğu ve Batı kökenli ön ekleri ve ön ek durumunda olan kelimeleri belirlememiz gerekir. Terimler üzerinde çalışan veya yayın yapanlar dilin bu inceliklerine kulak vermelidir. Öte yandan terimler genellikle ya ad veya sıfattır. Her kavramın dilde bir ad bir de sıfat biçimi olduğunu düşünmemiz gerekiyor. Örnek olarak sıfatı *yarı geçirgen* (*semipermeable*) olan bir terimin ad biçiminin *yarı geçirgenlik* (*semipermeabilite*) olduğunu hatırlamalıyız. *Biyoloji Terimleri Sözlüğü* ad biçimi olan *yarı geçirgenlik* biçimini sayfaları arasına almış *yarı geçirgen* terimine yani sıfatına yer vermemiş. Yaygın olan bu iki terimin sıfatını *yarı geçirici* biçiminde almış. Demek oluyor ki terim sözlükler düzenlemenin de bir kuralı bir yöntemi var. Ait olduğu alanın terimlerini yayınlamaya karar verenlerin her terimin sıfat ad biçimini ayrı ayrı düşünmesi gerekir.

Son yıllarda Türk Dil Kurumunun Terim Çalışma Gruplarında söz konusu ettiğimiz *hemi-*, *semi-* ön ekleriyle kurulmuş terimler bu anlayış içinde değerlendirildi. Üzerinde çalışılan terimlerden birkaçı aşağıda verilmiştir. Bununla birlikte bilim dünyasında henüz düşünülmemiş bu ön eklerle

kurulu pek çok terim var. *Yarı* ve *yarım* ön kelimeleriyle karşılanabilecek *hemihidrozo, hemivertabl, hemianopsi, hemiparazi, hemitoksin* gibi terimler bunlardan birkaçıdır.

Türkçedeki karşılığı	Batı dillerindeki karşılığı
yarı geçirgen	semipermeabl
yarı katı	semisolid
yarı katı preparat	semisolid preparation
yarı ketal	hemiketal
yarı mikroanalitik terazi	semimicroanalytical balance
yarı saydam	semitransparent
yarı alan görmezliği	hemianopsi
yarı nicel	semikantitatif